

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930: 338. 432 (460) "1939/1975"

Ольга Іваницька
(м. Вінниця)

АГРАРНА ПОЛІТИКА ФРАНКІСТСЬКОГО РЕЖИМУ В ІСПАНІЇ У 1939 – 1975 РОКАХ: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті розкрито історіографію аграрної політики франкістського режиму в Іспанії у 1939 – 1975 роках.

Ключові слова: аграрна політика, франкістський режим, ферма, землевласники, селянство.

Економічна стратегія та практика франкізму, у тому числі в аграрній царині, на думку сучасних зарубіжних та вітчизняних іспаністів, здійснювалася впродовж двох етапів: 1939 – 1959 роки – період автаркії та економічного націоналізму; 1960 – 1975 роки – період переходу до ринкової економічної моделі. Вибір франкізмом відповідних економічних моделей диктувався низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Економічна політика франкістської держави була спрямована на національні пріоритети, стимулювання вітчизняної промисловості та аграрного сектору [1, с. 16; 2, с. 48-49; 3, с. 124; 4, с. 79-81; 5, с. 17-247; 6, с. 17].

Поряд з індустріалізацією до найневідкладніших завдань франкістської держави належало реформування аграрної галузі. Іспанський дослідник Серхіо Вілар підкреслює, що соціально-економічні, зокрема аграрні відносини, в Іспанії відчутно обумовлені факторами минулих століть. Так, латифундистське господарство бере свій початок ще в добу Реконкісти [7, с. 26]. Аграрний сектор залишився провідним у народному господарстві Іспанії і в ХХ ст. У ньому було зайнято близько 50% працездатного населення. П'ять мільйонів ферм із шести, за словами французького науковця М. Галло, володіли земельними наділами до 1 га, вартість урожаю з такої площі залежно від іригації та якості землі становила від 750 до 150 песет на рік. Водночас майже 40% сільськогосподарського населення було безземельним, працювало поденниками за 2 песети в день у 9 тисяч латифундистів, які зосереджували у своїх руках понад 20% найкращої оброблюваної землі [8, с. 169-170].

Аналізуючи аграрну політику франкістської держави, більшість дослідників піддає її гострій критиці за те, що в ній відсутнє було соціальне спрямування, інакше кажучи, в Іспанії зберігалася велике землеволодіння, крім того, франкізм скасував республіканське земельне законодавство й ліквідував насильницьку колективізацію сільського господарства, здійснену анархо-синдикалістами.

Радянський історик Х. Гарсія підкреслює, що сільськогосподарська політика франкізму зводилася до того, щоб захистити інтереси великої земельної аристократії. На його думку, "великою брехнею були обіцянки іспанського фашизму (тобто франкізму) здійснити соціальну та економічну реформу сільського господарства і підвищити рівень життя іспанського селянства" [9, с. 286-287].

Якщо навіть прийняти упереджене твердження ряду дослідників про абсолютну підтримку франкізмом лише великих землевласників, то необхідно взяти до уваги зауваження іншого науковця радянської доби Хуана Вісенса в тому сенсі, що аграрна політика франкістської держави стосовно великих землевласників зводилася також до того, щоб примусити їх більш раціонально використовувати землю та вести власне господарство [10, с. 45].

Головна мета аграрної політики франкізму полягає в тому, щоб досягти самозабезпечення країни продуктами харчування та сировиною. І шлях до цього режим бачив не в соціальних змінах, тобто не у зміні форм земельної власності, а в царині техніко-економічній. Заходи в галузі сільського господарства зводилися, як показує Х. Вісенс, до іригаційних робіт, зменшення черезсмужжя – справжньої біди іспанського села, субсидування виробництва пшениці, бавовни, тютюну, хмелю та інших культур, регулювання цін і встановлення вищих цін на сільськогосподарську продукцію, аніж на промислову, здійснюючи таким чином перекачування коштів з міста в село (в 50-х рр. така ситуація зміниться на користь промисловості); зменшення вдвічі орендної плати; обов'язкового здавання виробниками надлишкових запасів зернових державі за визначеними цінами тощо [11, с. 332-337].

Хуан Вісенс справедливо підсумовує, що вище перераховані державні заходи у сфері аграрних відносин прямо слугували підтримці та стабілізації діяльності дрібного сільськогосподарського виробника [10, с. 44-45].

Франкістська влада прагнула зберегти стабільність у селі, тим паче, що більшість селянства підтримувала новий режим. До 1951 р. в Іспанії існували регульовані ціни. Наприклад, ціну на пшеницю урядові структури підтримували на рівні рентабельності дрібних і малоефективних господарств, що запобігало розоренню та гарантувало їхню конкурентноздатність. Водночас держава змушена була вдаватися і до надзвичайних заходів. Слід урахувати, що, крім важких наслідків війни, Іспанія переживала посухи, зокрема в 1946 році, та пов'язані з цим неврожаї. Тому до 1951 року, як свідчить Х. Вісенс, регулювання цін на сільськогосподарську продукцію здійснювалося практично у формі примусової ревізиції врожаю. Тобто виробник повинен був здавати за встановленими цінами різницю між зібраним врожаєм та своїми потребами. Бувало й так, що в період гострих валютних ускладнень держава вимагала в експортерів цитрусових, пробкового дерева, горіхів здавати валюту в обмін на песети. Після 1951 року ситуація змінилась. Високі врожаї (1951 і 1952 рр.) зменшили гостроту продовольчого питання і дозволили державі скасувати карткову систему. Водночас це був рік, коли аграрний сектор забезпечив найбільше надходження до бюджету [11, с. 332; 1, с. 74]. Відтак режим змінював пріоритети в розвитку народного господарства. За свідченням Д. Руїса, франкістська влада перейшла до політики "дешевого хліба" з метою збільшення капіталовкладень у промисловість. Аграрний сектор, що домінував упродовж століття, поступається індустріальному [12, с. 74-75].

Варто погодитися з твердженням, що найбільш соціально спрямованою політика франкізму була у сфері орендних відносин. Так, за законом від 28 серпня 1942 р. запроваджувалася так звана "захищена оренда". Суть її полягала в тому, що після закінчення терміну оренди домовленість автоматично пролонговувалася державою, за винятком тих випадків, коли власник землі зобов'язувався обробляти її самостійно. Крім того, держава регулювала величину орендної плати, унаслідок чого орендатор платив власнику землі приблизно вдвоє менше. "Захищена оренда" стосувалась, як правило, дрібних і середніх селянських господарств, тобто таких, які

не перевищували 20 гектарів. Таких господарств налічувалось 586541, або 15,3% всіх селянських господарств країни [11, с. 335].

Хуан Вісенс пише, що до 1959 року, за даними перепису, загальна кількість орендарів в іспанському селі не зазнала суттєвих змін. І в той же час, коли у всіх західноєвропейських країнах кількість сільських господарств стрімко скорочувалась, в Іспанії не було масового розорення селян. Основним чинником цього була, на думку автора, державна політика, спрямована на досягнення самозабезпеченості продуктами та сировиною, а отже, звідси і підтримка власного сільського виробника [10, с. 45].

Дослідники не обійшли увагою й державні структури, які було створено для реформування та розвитку аграрної сфери. Серед них – Національна служба соціально-економічної реформи (1938 р.) та Національний інститут колонізації (1939 р). Останній здійснював так звану "технічну реформу", тобто проводив іригаційні роботи на великих земельних ділянках, залишаючи 75% їхньої площі власникові, а 25% передаючи селянам з оплатою в кредит. Так, до початку 60-х років заходами Національного інституту колонізації було зрошено 242 тисячі гектарів землі, унаслідок чого кількість землевлаштованих селянських родин склала трохи більше як 42 тисячі [9, с. 287; 11, с. 334; 12, с. 105; 13, с. 471].

Укладачі "Короткої історії Іспанії" (Барселона, 1979) повідомляють, що аграрна політика нового франкістського режиму, на відміну від рішень республіканських урядів, була зорієнтована на колонізацію засушливих земель із подальшим їх розподілом серед селянства. Експропрійована земельна власність поверталася колишнім власникам. У 1939 році було створено Національний інститут колонізації. Результати його діяльності, за даними "Короткої історії Іспанії", виглядали так: шляхом зрошувальних заходів було освоєно нових 466000 га землі, на яких поселилось 43000 сільських сімей; створено 160 нових сіл із 16 тисячами поселенців. Окрім цього, за законом про концентрацію парцел від 1952 року, передбачалося вирішення згубної для сільськогосподарського виробництва роздрібненості земель, дуже поширеної в деяких провінціях, як-от: у Старій Кастилії, Леоні, Галісії. Хоча цю проблему не вдалося вирішити остаточно, проте з 6102400 га, що підлягали концентрації, на 1971 рік було об'єднано 3300000 га. На цей же час лісонасадження були проведені на 2500000 га [14, с. 352-353].

Ефективно діяла створена франкістською державою Національна служба пшениці, постачаючи селянам сільськогосподарську техніку та міндобрива та здійснюючи централізовану закупівлю в них пшениці. Тим самим, за Хуаном Вісенсом, підтримувалися стабільні ціни на пшеницю й обмежувалася діяльність посередників – спекулянтів та лихварів в іспанському селі [10, с. 45].

Безперечно, що сільське господарство розвивалося повільніше, ніж промисловість. Значні зрушення сталися у виробництві технічних культур: у 50-х роках бавовнянопрядильна галузь працювала вже на власній сировині. Продуктивність зернового виробництва залишалася низькою, тому Іспанія змушена була ввозити впродовж 1951 – 1960 рр. у середньому по 469 тис. тонн зерна в рік. У першій половині 50-х років були прийняті закони, що стосувалися землекористування. Так, закон про концентрацію парцел (1952 рік) створював умови для перерозподілу землі в селах, що страждали від черезсмужжя; закон про сільськогосподарські володіння від 1953 року передбачав адміністративні заходи аж до конфіскації земель тих власників, які вдавалися до екстенсивних методів у землекористуванні; закон від 1955 р. дозволяв преференції в кредитах та позиках на купівлю техніки [13, с. 471].

Теза про масове розорення селян та масову міграцію в міста, підтримувана Х. Гарсія, явно перебільшує ситуацію. Принаймні впродовж першого періоду економічної політики франкістської держави (1939 – 1959 рр.) цього не сталося. Іспанський соціолог Амандо де Мігель зауважує, що процес виходу – міграції людей з сільської місцевості – почався давно, сторіччя тому. Що ж стосується 40-х років, то чисельність сільського населення в Іспанії навіть помітно зросла і становила в 1950 р.

рекордну в історії країни цифру – 5 млн. чол. Правда, повернення до землі було викликане післявоєнною розрухою, нестачею продуктів харчування та заходами держави, спрямованими на підтримку сільськогосподарського виробництва [15, с. 58].

Х. Вісенс підтверджує це, зазначаючи, що після війни в Іспанії був великий внутрішній попит на сільськогосподарську продукцію як великих, так і малих селянських господарств. Тому протягом 1939 – 1959 років загальна кількість господарств у селі зберігалася на одному рівні, а їхня класифікація за розмірами земельних наділів та інших показників не зазнала суттєвих змін. Отже, про розорення селянства, тим більше масове, не могло бути й мови [11, с. 311]. Власне, і Х. Гарсія вказує, що “самодіяльне населення в сільському господарстві скоротилося за 10 років з 5,11 млн. у 1950 р. до 4,8 млн. у 1960 р.”, тобто всього на 300 тисяч осіб [9, с. 383].

Процес активної міграції сільського населення почнеться в 60-х рр., що збігається з періодом лібералізації економіки.

Так само в працях радянсько-російських та західноєвропейських авторів підкреслюється, що сільське господарство залишалося домінуючим в економіці 60-х років. Воно користувалося пріоритетною увагою державних структур, а його продукція була важливою часткою іспанського експорту [16, с. 60-63; 12, с. 104-108; 15, с. 54-55].

Іспанський історик Д. Руїс вважає, що одне із упереджень, якого припускаються деякі дослідники, котрі вивчають історію іспанської економіки, полягає в тому, що вони розглядають сільське господарство надто автономно й спрощено. Досліджувати ж іспанську аграрну проблематику необхідно в комплексі всього економічного життя країни, враховуючи при цьому внесок сільського господарства в індустріалізацію і, навпаки, з'ясовуючи, якою мірою індустріальний розвиток модернізував сільськогосподарське виробництво, побут іспанського села [12, с. 104]. Нам здається справедливим таке зауваження.

Радянські історики особливо наголошували, що в 1960-х – першій половині 1970-х рр. іспанська держава знову, як і в попередні роки, інтенсифікувала сільське господарство шляхом “технічних” рішень, не змінюючи структуру земельної власності [11, с. 391; 16, с. 62].

У десарролістський період розвитку (1959 – 1975 роки) іспанська держава продовжувала попередню, традиційну аграрну політику в сільському господарстві: освоєння нових земель (колонізацію) та “парцелярну” концентрацію дрібних господарств (в Іспанії в умовах незрошуваного ґрунту дрібними вважали наділи від 5 до 20 га). Промислове піднесення викликало значне прискорення процесів концентрації земельної власності, розвиток капіталістичного підприємництва в сільському господарстві. Щодо політики колонізації, то необхідно погодитися з думкою ряду дослідників, що здійснювали її повільно, і за 1960-і роки було землевлаштовано лише близько 10 тисяч селянських родин [16, с. 63]. Водночас викликає заперечення необґрунтоване твердження Хуана Гомеса [17, с. 37-58], ніби “у сфері земельних відносин держава здійснює політику “планомірного” виселення малоземельних селян із села та підтримки великих “зразкових” поміщицьких господарств. Селян, яких не вдавалося зігнати з землі іншими заходами, переселяли на державні землі, відведені так званому “Інституту колонізації”, і перетворювали у “колонів” – безправних кріпаків держави”. Уже вказувалося, що, навпаки, держава підтримувала ціни на сільськогосподарську продукцію на рівні рентабельності дрібних і селянських господарств, оберігаючи їх таким чином від розорення.

З 1964 року на базі концентрації земель держава сприяла заснуванню великих сільськогосподарських агрокомплексів здебільшого акціонерного типу, які, за висловом А.В. Авілової та Я.С. Веденяпіна, репрезентували технічно прогресивну форму сільськогосподарського підприємництва, яке поживалося в кінці 1960-х – на початку 1970-х років. Але ті ж автори підкреслюють, що рамки цього явища були вузькі, оскільки на 1970 рік було створено лише 407 кооперативів для спільного

обробітку землі, у користуванні яких було 122,4 тис. га землі, тобто лише 0,5% всіх оброблюваних земель. Серед причин, що звужували базу цієї прогресивної форми організації праці в сільському господарстві, автори називають нестачу капіталів, відсутність спеціалістів, нестабільність складу членів кооперативів тощо.

Поряд із заснуванням агрокомплексів розроблялася також політика "влаштування територій", тобто комплексного використання природних ресурсів окремих регіонів і створення в них підприємств для переробки сільськогосподарської продукції [16, с. 63-64].

Амандо де Мігель акцентує увагу на такому явищі, як "зелена революція", яка включала цілий спектр заходів (використання агротехніки, машин, селекції та відбору насіння, мінеральних добрив), які стали основою підвищення врожайності сільськогосподарських культур, особливо кукурудзи, бавовни. Саме в цій галузі проводилася інтенсивна селекційна робота. Як свідчить наведена нижче таблиця, врожайність бавовника з 1930 по 1974 рік зросла більше як у 5 разів, кукурудзи – у 2 рази, ячменю – в 1,5 раза, пшениці – майже на 1/3 [15, с. 63].

РОКИ	Середня врожайність (центнерів з га)			
	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза	Бавовна
1930 – 1934	9,5	12,8	16,2	4,3
1940 – 1944	8,6	11,7	14,3	3,1
1950 – 1954	9,2	12,0	16,8	6,3
1960 – 1964	13,1	13,2	22,0	10,1
1970 – 1974	13,1	17,1	37,3	16,1

Прямим результатом прискороного індустріального розвитку і зростання попиту на робочі руки було те, що аграрного безробіття в Іспанії не стало. Цю обставину фіксують усі дослідники. Вона дала поштовх механізації сільськогосподарського виробництва. За даними Міністерства сільського господарства Іспанії, з 1960 до 1970 року кількість тракторів в іспанському селі зросла в 5 разів, комбайнів – у 6,5 раза, внесення міңдобрив щорічно збільшувалося на 10%, перегною – також на 10% [12, с. 105].

Амандо де Мігель вважає, що міграція селян та інтенсивна механізація сільського господарства – одночасні взаємопов'язані процеси. Так, якщо в 1960 році використовувалося в сільському господарстві Іспанії 0,5 кінських сил на одну людину, то в 1974 році – вже 7,6 [15, с. 62].

Г.М. Понеделко, А.В. Авілова, Я.С. Веденяпін переконливо стверджують, що франкістська держава і в умовах лібералізації економіки вживала щодо сільськогосподарського виробництва протекціоністські заходи. Саме в контексті такої політики в 1968 році було створено фонд управління та регулювання сільського господарства, у функції якого входило опрацювання та здійснення загальнонаціональної сільськогосподарської політики, включаючи іригаційні роботи, будівництво елеваторів та овочесховищ, ціноутворення, систему закупівлі та збереження сільськогосподарської продукції, стимулювання процесу концентрації виробництва, його страхування, субсидування і кредитування, у тому числі придбання сільськогосподарської техніки і міңдобрив. Про масштаби діяльності фонду свідчить, за даними Д. Руїса, його бюджет, який тільки у 1970 р. складав 16 млрд. песет.

Найбільшу підтримку надавала держава виробництву винограду, зернових, цукрового буряка, бавовни, маслин [12, с. 108]. Крім того, на переробку сільськогосподарської продукції з державного бюджету виділялось 3% коштів. Держава субсидувала село і через режим закупівельних цін. Так, лише 1970 року було субсидовано 64% загального обсягу сільськогосподарського виробництва, у тому числі

44% кінцевого продукту рослинництва і 100% – тваринництва [16, с. 63-64; 18, с. 65-66]. Одночасно уряд підтримував і споживачів, заохочуючи, наприклад, ввезення із-за кордону зернових, м'яса та іншої сільськогосподарської продукції [15, с. 63].

Більшовицька ментальність особливо чітко розкривається при розгляді соціальних наслідків індустріалізації сільського господарства. Радянські і деякі зарубіжні дослідники писали про масове розорення селян, про запустіння й обезлюднення сіл тощо [13, с. 23]. Це питання потребує детального аналізу, отже, спростування й очищення від марксистських кліше. Наближення Іспанії до розряду індустріально розвинених країн закономірно спричинило кризу традиційної агрокультури, що конкретно проявлялось у поступовому переході надлишку сільського населення в промисловість. Спочатку в міста йшли сільськогосподарські робітники, пізніше орендарі і, нарешті, частина дрібних власників. Щодо кількості селян, які мігрували в міста та за кордон протягом 1960 – 1974 років, автори розходяться в цифрах: від максимальної в 2,5 млн. до мінімальної в 1,5 – 1,3 млн. осіб. Це означає зменшення частки селянства в загальній кількості працездатного населення країни з 41,3% до 23% [12, с. 106].

Загалом еволюцію галузевої структури зайнятості можна простежити за даними таблиці [19, с. 100]:

Галузь господарства	1950 р.		1960 р.		1970 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Сільське господарство	5271,0	49	4696,4	40	2958,7	25
Промисловість	2708,6	25	3387,2	28	4449,4	37
Сфера послуг	2641,5	24	3189,9	27	4342,9	37

Отже, за 20-річчя сільськогосподарське населення зменшилося на половину, водночас у півтора раза зросла кількість зайнятих у промисловості та сфері послуг. На нашу думку, ці показники є типовими для країни, що прискорено піднімається до рівня індустріально розвинених країн.

Доречним буде проаналізувати в цьому зв'язку загальні структурні зміни серед різних груп самодіяльного населення Іспанії. Пропонована таблиця дозволяє це зробити [19, с. 107]:

Група населення	1964 р.	1970 р.	1976 р.
Підприємці з найманими виробниками	3,4	3,0	3,0
Самостійні робітники в промисловості та сфері послуг	11,6	11,5	11,0
Дрібні землевласники	22,7	20,2	13,8
Директори і менеджери	1,0	1,2	2,2
Робітники адміністративного апарату, торгівлі, професійно-технічні спеціалісти	12,3	16,7	20,1
Кваліфіковані робітники промисловості і сфери послуг	22,6	23,6	28,6
Робітники освіти, охорони здоров'я, культури	5,7	6,1	8,6
Некваліфіковані робітники промисловості і сфери послуг	10,0	8,7	4,6
Сільськогосподарські виробники	10,0	8,5	6,6

Аналіз даних таблиці свідчить, що Іспанія, починаючи з 1960-х років, набирала всіх прикмет індустріальної країни і за цими параметрами наближалася до розвинутих західноєвропейських держав. Так, показовим є те, що кількість менеджерів та директорів упродовж 1960-х – першої половини 1970-х рр. зросла вдвоє, робітників адміністративного апарату, службовців різних сфер – в 1,8 раза, кваліфікованих робітників – майже на третину; водночас кількість некваліфікованих робітників знизилася більше ніж наполовину.

За даними Х.М. Гарсія Ескудеро, тільки за 15 років (з 1950 до 1965 року) кількість некваліфікованих робітників знизилася (серед них вихідці з сіл) з 23% активного населення до 10%. Ці показники, вважає автор, безпрецедентні для Іспанії, але аналогічні таким же зрушенням у Німеччині та Франції [20, с. 1885].

Продовжуючи тему наслідків прискореного індустріального розвитку й аграрних відносин, Амандо де Мігель підкреслює, що не зафіксовано жодного випадку, коли б ціле село чи все населення сільської округи знялося з місця і перебралося до міста. Дослідник подає динаміку зменшення сільського населення: у 1940 р. у селах проживало 4,8 млн., у 1950 р. – 5,3 млн. (це максимальна кількість за всю історію Іспанії), у 1960 р. – 4,7 млн, у 1970 р. – 4,0 млн. осіб. Справді, упродовж одного десятиріччя, 1960-х років, співвідношення між сільським та міським населенням різко змінилося, раніше на аналогічні зміни потрібно було 30 і більше років [15, с. 54]. На думку автора, процес цілком закономірний: іспанська економіка, перевантажена чотирма чи п'ятьма мільйонами селян, у контексті європейського капіталізму просто не змогла б існувати далі. Отож іспанці не змогли б жити краще, якби в країні продовжувала зберігатись архаїчна структура села. Тих, хто нарікав, що індустріалізація зруйнувала якусь ідилічну рівновагу в селі, що вона стала причиною дестабілізації суспільного порядку, Амандо де Мігель відносить до емоційних романтиків, які спрощують і примітивізують ситуацію. Він вважає, що міграція селян не вела до скорочення сільськогосподарського виробництва та прибутків від нього на душу населення, навпаки, показники з цих статей зростають [15, с. 67-70].

Доречним буде підсумувати наш аналіз стану наукового вивчення міграційних процесів в Іспанії, їх масштаби, перебіг та соціальні наслідки узагальнюючою статтею А.В. Авілової. Російська дослідниця вивчає цю проблематику з позиції впливу міграції на виникнення нових економічних тенденцій у народногосподарському комплексі та формуванні нової територіально-галузевої структури виробничих відносин франкістської Іспанії. Активний міграційний феномен в іспанському суспільстві був спричинений прискореним інтенсивним економічним розвитком країни й особливо індустріалізацією. А.В. Авілова вважає, що Іспанія запізнилася з цим на декілька десятиліть від європейських промислово розвинутих країн.

Найсуттєвішим чинником міграції іспанського населення в 1950-х -1960-х роках стала урбанізація країни. А.В. Авілова зазначає, що концентрація населення у великих містах та їх промислових зонах вивела Іспанію за цим показником на одне з перших місць у Західній Європі. Міграція сприяла також формуванню нового галузевого розподілу суспільної праці. Так, указує А.В. Авілова, сільське населення скоротилося з 48,9% у 1950 р. до 41,6% в 1960 р. і до 28,7% у 1966 р. За цей же період чисельність людей, зайнятих в промисловості, зросла з 25,1% до 28,3% і 38,4%, а чисельність зайнятих у сфері послуг – з 26,0% до 30,1 і 27,1% [21, с. 389-391].

Цікаво простежити, у які часові проміжки здійснювались аналогічні зрушення в структурі зайнятості в передових розвинутих країнах. А.В. Авілова подає таку статистику цього процесу: населення, зайняте в сільському господарстві, скоротилось таким чином у Франції – з 41,8% у 1901 р. до 35,6% у 1931 р. і 27,0% у 1954 .; у Німеччині (ФРН) – з 43% у 1882 р. до 26% у 1939 р. і 23% у 1950 р.; в Італії – з 48,4% у 1936 р. до 42,2 у 1951 р. і 27,7% у 1962 р. [21, с. 392].

Порівняння цих даних з іспанськими дозволяє стверджувати, що міграційні процеси – це загальне явище, притаманне всім країнам, які переживають прискорену індустріалізацію. Франкістська Іспанія не вирізнялася нічим особливим із цього ряду, лише пережила зазначені процеси із значним запізненням, зате швидше, ніж інші західноєвропейські країни.

До речі, зауважимо, що відхід населення з села продовжується, оскільки і постфранкістські уряди відмовлялись, як і при франкізмі, через політичні міркування від радикальної перебудови структури земельної власності, обмежуючись протекціоністськими заходами (субсидії, кредити, страхування). Правда, робилися спроби перерозподілу серед сільського населення викуплених або експропрійованих у латифундистів земель (у засушливих районах та тих, що погано оброблялись). Але ці спроби не принесли помітних результатів. За орієнтовними оцінками, у 2000 році в сільському господарстві Іспанії буде працювати всього 4% самодіяльного населення. Таким чином, Іспанія досягне за цим показником рівня високорозвинутих країн Заходу [19, с. 101].

Іспанський дослідник Д. Руїс запевняє, що індустріальний феномен у царині сільського господарства проявився в значному зростанні зарплатні, а це спонукало власників вдаватися до такої альтернативи, як використання машинної техніки [12, с. 106]. Частина сільського населення шукала заробітку за кордоном. Точних статистичних даних тут немає. Проте відомо, що, наприклад, упродовж 1960-х рр. понад 2,5 млн. іспанських селян по 2-3 роки працювали в країнах Західної Європи. Крім того, близько 150 тисяч осіб щороку виїжджали на сезонні роботи – збирати урожай до Франції [11, с. 394]. Від цих людей ішли в Іспанію значні грошові перекази: від 177,5 млн. песет у 1960 р. до 25 млрд. 200 млн. песет у 1966 р. Це було одне з найважливіших джерел іспанських валютних надходжень [22, с. 58].

Найістотнішим соціальним наслідком економічної лібералізації в селі, на думку англійця Д. Хупера, було те, що вона призвела до зникнення того класу, який дестабілізував іспанське суспільство впродовж століття, – класу безземельних, некваліфікованих парій. Матеріальна незабезпеченість і відчай спонукали цих злидарів пов'язувати свою долю з будь-яким демагогом, месією, який обіцяв їм порятунок не на тому, а на цьому світі [13, с. 27].

Отже, франкістська держава, втілюючи в життя економічну стратегію лібералізації, здійснила впродовж 1960 – 1970-х років “тиху революцію” в сільському господарстві, що проявилось в руйнації архаїчних сільських структур, механізації і зростанні продуктивності сільськогосподарського виробництва, модернізації побуту селян.

Список використаних джерел та літератури

1. *La Transición democrática española*. – Madrid: Alianza Editorial, 1989.
2. *Испания в начале XXI века*. – М.: МГИМО (У) – МИД России, 2006.
3. *Испания: траектория модернизации на исходе двадцатого века*. – М.: ИЛИА РАН, 2006.
4. Волкова Г.И., Дементьев А.В. *Политическая история Испании XX века*. – М.: Высшая школа, 2005.
5. Jose Maria Marin, Carme Molinero, Pere Ysas. *Historia política de España. 1939-2000*. – Madrid: Ediciones Istmo, 2001.
6. Julio Arostegui, Angel Bahamonde, Carme Molinero, Luis Enrique Otero, Pere Ysas. *Historia de España. Siglo XX. 1939-1996*. – Madrid: Catedra, 2003.
7. Vilar S. *Sobre el franquismo y contra Franco*. – Barcelona: Planeta, 1985.
8. Gallo M. *Spain under Franco*. – New York, 1974.
9. Гарсиа Хосе. *Испания XX века*. – М.: Мысль, 1967.

10. Висенс Хуан. Испания: тенденции экономического развития // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1966. – №7.
11. Испания. 1918-1972 гг. Исторический очерк. – М.: Наука, 1975.
12. Ruiz David. *La dictadura franquista. 1939-1975*. – Oviedo, 1978.
13. Hooper John. *New Spaniards*. – Oxford, 1995.
14. Sobreques Vidal S. *Sintesis de Historia de Espana*. – Barcelona: Planeta, 1979.
15. Мигель Амандо де. 40 миллионов испанцев 40 лет спустя. – М.: Прогресс, 1985.
16. Авилова А.В., Веденяпин Я.С. *Экономика Испании*. – М.: Наука, 1978.
17. *Современная Испания*. – М.: Изд-во политической литературы, 1983.
18. Понеделко Г.Н. *Государство в экономике Испании*. – М.: Наука, 1991.
19. Хенкин С.М. *Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии)*. – М.: Наука, 1993.
20. Garcia Escudero J. *Historia politica de las dos Espanas. Tomo 4*. – Madrid: Plaza Janes, 1976.
21. Авилова А.В. *Миграция населения Испании в 50-е – 60-е годы*// *Проблемы испанской истории*. – М., 1971.
22. Esteban Jorge de y Guerra Luis Lopez. *La crisis del Estado franquista*. – Barcelona: Planeta, 1977.

SUMMARY

The article highlights the historiography of agrarian policy in Francist Spain of 1939 – 1975.

Key words: *agrarian policy, the regime of Francisco Franco, farm, landowners, peasantry.*